

**MILENA LENDEROVÁ, VLADAN HANULÍK,
DANIELA TINKOVÁ (edd.), *Dějiny těla: prameny,
koncepty, historiografie,***

Červený Kostelec 2014, Pavel Mervart, 264 s.,
ISBN 978-80-7465-068-0

**MILENA LENDEROVÁ, VLADAN HANULÍK,
DANIELA TINKOVÁ (edd.), *Tělo mezi medicínou
a disciplínou: proměny lékařského obrazu
a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém
19. století,***

Praha 2014, NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 642 s.,
ISBN 978-80-7422-313-6

K domácímu publiku se v posledních několika měsících dostávají hned dvě kolektivní monografie, věnované dějinám těla a tělesnosti. Uvážíme-li, že k tématu již v českém prostředí proběhlo několik diskusí a že již máme k dispozici také několik dalších publikací vztažených různým způsobem k dějinám těla,¹ není snad příliš unáhlené konstatovat, že se toto badatelské pole v českém prostředí určitým způsobem etablovalo, případně že dokonce zažívá jistou konjunkturu. Zhodnocení dvou reprezentativních monografií z poslední doby tak představuje příležitost ke kritickému zamyšlení se nad východisky současného zájmu o problematiku těla a tělesnosti a k posouzení možností, resp. limitů dalšího rozvoje tohoto výzkumného směru. Forma „dvojitě“ recenze, aplikovaná na produkci z jediné autorské dílny (kolektivu Milena Lenderová, Daniela Tinková, Vladan Hanulík) přitom umožňuje zachytit bezprostředně probíhající debatu o dějinách těla, a postihnout tak aktuální trendy, které se v českém prostředí prosazují.

Obě publikace se v úvodu, který je v obou knihách takřka identický, programově hlásí k široce založenému sociálnímu konstruktivismu, který předpokládá historickou proměnlivost vzájemného vztahu fyzických těl a kultury, určující

1 Dosavadní domácí produkci k dějinám těla z různých humanitních a společenskovedních oborů a nedávno proběhlé konference přehledně shrnuje úvod knihy *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, (edd.) MILENA LENDEROVÁ, VLADAN HANULÍK, DANIELA TINKOVÁ, Praha 2014, s. 17–18.

specifické způsoby utváření subjektivit a prožívání vlastní tělesnosti různými historickými aktéry. V takto široce vymezeném přístupu, do kterého autoři zahrnují různé badatelské tradice (sociologie Marcela Mausse, výzkumy Michela Foucaulta, gender history) oba knižní projekty sledují různé cíle. Jestliže je kniha *Dějiny těla* s podtitulem *Prameny – koncepty – historiografie* koncipována jako prezentace „heuristické základny“ (Dějiny, s. 27) pro budoucí bádání a spíše až sekundárně jako představení různých možností ke zkoumání této pramenné „základny“, pak *Tělo* mezi disciplínou a medicínou již představuje teoreticky i tematicky sevřenější projekt soustředěný na problematiku medikalizace společnosti v 18. a 19. století. V předkládané recenzi se soustředím především na to, jak se v případě obou projektů daří výše nastíněné cíle naplňovat. Pokusím se rovněž ukázat, jaké nové možnosti tyto knihy otevírají pro budoucí výzkum v oblasti dějin těla, a naznačím také limity obou projektů, které namnoze vyplývají z nedůsledné teoretizace a z nedostatku reflexe trendů, které se v dějinách těla a tělesnosti v současnosti prosazují v zahraničí.

Jak uznávají sami autoři, *Dějiny těla* jsou v zásadě sborníkem konferenčních příspěvků z tzv. malé sekce na X. sjezdu českých historiků, konaném roku 2011 v Ostravě. Jednotlivé příspěvky se tak k tématu vztahují z různých pozic a rovněž se vyznačují různou mírou teoretického promyšlení dané problematiky. Důraz je přitom kladen především na prezentaci „nových“ či doposud jen nepříliš často využívaných pramenů, v čemž ostatně spočívá hlavní kvalita předkládané knihy. Co se týče druhého z cílů celého projektu, prezentace nových přístupů a příslušných teoretických konceptualizací těla, lze od sebe odlišit několik skupin prezentovaných příspěvků.

Do první skupiny příspěvků by bylo možné zařadit esej Milady Říhové o středověkých zdravotních ponaučeních, sestavovaných mimo jiné pro Karla IV., esej Davida Tomíčka, který se věnoval praxi používání magických amuletů v období raného novověku, a příspěvek Jiřího Zikmunda věnovaný různým fotografickým žánrům zobrazování těla v 19. a 20. století. Uvedené příspěvky se soustředí především na deskripci příslušných pramenů, aniž by téma těla a tělesnosti nějakým způsobem teoretizovaly, resp. vůbec se nějakým způsobem vztahovaly k projektu dějin těla, nastíněnému v úvodu knihy. Esej Milady Říhové téma zdravotních ponaučení nevztahuje k obecnější problematice dobové imaginace „těla panovníka“, Jiří Zikmund zcela pomíjí ideologický kontext (genderové a sociální hierarchie, diskurzy eugeniky), v němž by teprve bylo možné příslušné fotografické žánry zobrazování lidského těla adekvátně interpretovat.

Druhou skupinu tvoří příspěvky, které mimo úzce empirické zaměření signalizují ambici zaujmout určitou teoreticky jasně definovanou pozici. V samotném výkladu však představené koncepty nehrají žádnou, nebo jen velmi omezenou

roli. Do této skupiny by bylo možné zařadit příspěvek Jany Rejchrtové o pacientech psychiatrické kliniky v Praze-Bubenči a příspěvek Mileny Lenderové o sexualitě v 19. století, který by bylo možné i přes deklarovanou přináležitost k přístupům gender history zařadit spíše k tradici dějin každodennosti.

Třetí skupinu příspěvků charakterizuje solidní práce s empirickým materiálem i teoreticky jasně vymezený a důsledně aplikovaný přístup. Zmiňované kvality vykazuje esej Daniely Tinkové, která se zabývala dietetickými příručkami a katechismy zdraví jako nástroji (sebe)disciplinace měšťanského čtenáře v 18. a 19. století. V prvé řadě však zmiňovaných charakteristik dosahuje studie Vladana Hanulíka, věnovaná proměnám vztahu mezi lékaři a pacienty a utváření alternativních léčebných přístupů v první polovině 19. století. V návaznosti na výzkumný směr, který je v německém prostředí označován jako *Patientengeschichte*, je zde formulován požadavek revize stávajících makrohistorických koncepcí medikalizace společnosti prostřednictvím mikrohistoricky pojímaných „dějin zdola“, tj. z perspektivy historických aktérů, jimiž jsou v tomto kontextu lékaři i pacienti. Jak Hanulík přesvědčivě ukazuje na příkladu korespondence mezi polskou knížecí rodinou Sapiehů a propagátorem vodoléčby Vincentem Priessnitzem, vhodný pramen k takto koncipovaným dějinám tvoří dochované soubory korespondence mezi lékaři a pacienty (svěho druhu „zdravotní autobiografie“ vybraných pacientů), které umožňují zachytit intersubjektivní osvojování a sdílení poznatků o těle, nemoci a léčebných metodách mezi pacienty a jejich lékaři. Takto koncipovaná analýza umožňuje zachytit artikulace prožívání vlastní tělesnosti historickými aktéry a upřesňuje naše poznatky o procesech pronikání expertního medicínského vědění mezi běžnou populaci.

Jak již bylo zmíněno výše, druhá z posuzovaných knih, *Tělo mezi medicínou a disciplínou*, reprezentuje tematicky i teoreticky sevřenější projekt, soustředěný kolem Foucaultova konceptu biomoci, resp. medikalizace společnosti v období 18. a 19. století. Převážná část knihy je věnována nárůstu moci biomedicínského komplexu a disciplinace individuálních těl, v menší míře pak reakcím na tyto disciplinační tlaky a individuálnímu prožívání tělesnosti historickými aktéry.

První kapitola knihy (Tělo a medicína) přináší vyčerpávající vhled do expertního vědění, především do diskurzů medicíny, anatomie, psychiatrie a dalších věd o člověku, rozvíjejících se v průběhu 19. století. Na základě starší literatury a v menší míře také pramenného materiálu jsou zde představovány různé historické techniky zkoumání vnějšku i vnitřku lidského těla (techniky „zviditelňování neviditelného“) a jejich vliv na expertní koncepte fungování těla a lidské psychiky, v nichž se v průběhu 19. století protínaly starší koncepte humorální fyziologie s novými poznatky srovnávací a patologické anatomie (Tělo, s. 58).

Druhá kapitola, ačkoli nese název Tělo prožívané, obrací pozornost především k praxi „provozování“ medicíny a k procesu medikalizace společnosti v 18. a 19. století. V první části je nastíněn systém zdravotní péče v českých zemích, tak jak se vyvinul v důsledku postupné profesionalizace medicíny během josefinských reforem na konci 18. století, a odpovídající hierarchizace léčebného pole, v jehož rámci byly různé léčebné úkony svěřovány různým autoritám (univerzitně vzdělaným lékařům, chirurgům, ranhojičům, lékárníkům a porodním bábám). Za důležitý zlom je zde v návaznosti na Foucaultovu tezi o „zrodu kliniky“ považována polovina 19. století, kdy se převážná část léčebné praxe přesouvá právě na kliniky, a vzniká tak prostor, kde se léčba propojuje s medicínským výzkumem a kde dochází k zásadní proměně vztahu mezi lékařem a pacientem. Zatímco v období před zavedením kliniky probíhal výkon léčby „u lůžka“ pacienta a nabýval podoby celostního zkoumání, na němž se ve vzájemné interakci podíleli pacient i lékař, po zavedení laboratorní a klinické medicíny dochází k parcelaci lidského těla a k prosazení jednoznačné interpretační autority lékaře-odborníka.

Jestliže je větší část kapitoly věnována procesu medikalizace společnosti, téma prožívání vlastní tělesnosti historickými aktéry je zastoupeno v míře daleko menší a je opět vztaženo k procesu prosazování se moderní medicíny. Hanulík konstatuje aktivnější úlohu pacienta ve spoluvytváření vlastní anamnézy před nástupem dominance „kliniky“ a naopak postupnou diseminaci expertního medicínského vědění mezi laickou populací ve druhé polovině 19. století. Prameny osobní povahy (vzpomínky, deníky a další ego-dokumenty) a další dobová produkce (dietetické příručky, lidové kalendáře), které jsou zde prezentovány jako základ tzv. „dějin medicíny zdola“, tak v tomto pojetí spíše než prožívání vlastní tělesnosti historickými aktéry odkrývají sociální praxi medicíny (dostupnost profesionální/alternativní péče, utváření vztahu mezi pacientem a lékařem) a laickou recepci expertního vědění.

Proměny léčebného pole následkem vzestupu medikalizace společnosti jsou rovněž rámcem kapitoly o nekonvenčních léčebných praktikách (Tělo léčené), která opět rozpracovává některá témata, otevřená již v předchozí knize. Důraz je kladen na procesy neustálého vyjednávání hranice mezi oficiálními léčebnými přístupy, zastávanými profesionální medicínou, a heterogenní skupinou tzv. alternativních přístupů, kam by bylo možné zařadit například homeopatii Samuela Fridricha Christiana Hahnemanna nebo Hanulíkem diskutovanou vodoléčbu Vincenta Priessnitze, která se formovala v několika vlnách tzv. medicínsko-kritického hnutí 19. století.

Výrazné téma navázané na dějiny medikalizace společnosti představuje kapitola o očkování, resp. antivakcinačním hnutí v 19. století. Ta se v knize vyznačuje

především precizně zpracovaným přehledem pramenů úřední i osobní povahy a rekonstrukcí legislativních nařízení a praxe očkování domácí populace. Paradoxně, jestliže si Daniela Tinková všimá dobové „válečnické“ metaforiky, spojené s bojem s neštovicemi a jinými nemocemi, její kapitola do jisté míry tento „hrdinský“ narativ moderní medicíny dále reprodukuje (Tělo bráněné a ubráněné).

Další dvě kapitoly, které zde nebudu podrobněji rozebírat, částečně shrnují a systematizují oblasti, kterým se autorky jednotlivých statí věnovaly již ve svých předchozích projektech. Milena Lenderová zpracovala kapitolu o tělu dítěte (Tělo dětské), Daniela Tinková závěrečnou kapitolu celého projektu věnovanou tělu umírajícímu a mrtvému (Tělo zemřelých).

Podrobněji bych se rád věnoval kapitolám věnovaným tělu mužskému (3. kapitola Tělo muže) a tělu ženskému (4. kapitola Tělo „plodící“; 5. kapitola Tělo estetické), na nichž lze názorně ukázat přednosti i nedostatky celého projektu. Již samotná skutečnost, že na rozdíl od těla mužského jsou tělu ženskému věnovány hned dvě kapitoly, dává tušit, že se zde jednotný koncept knihy poněkud rozvolňuje. Podíváme-li se blíže na to, jak je (nebo také není) v jednotlivých kapitolách tělo konceptualizováno, ukáže se, že v úvodu obecně deklarovaný konstruktivistický přístup není ve všech kapitolách aplikován zcela důsledně a že také takto vymezený přístup neumožňuje artikulovat některé problémy, které by mohl projekt dějin těla podstatněji rozšířit. Jestliže kapitola o dějinách mužského těla důsledně aplikuje konceptuální dělení pohlaví (těla) jako biologické danosti a genderu jako normativně utvářené sociální konstrukce (byť by zde jistě bylo na místě reflektovat rozsáhlou debatu o udržitelnosti této diády, zvláště s ohledem na to, že jsou v úvodu knihy prezentovány také některé teze Judith Butlerové a Donny Harawayové), kapitola o ženském těle na některých místech sklouzává k biologizaci genderových charakteristik. Například když se zde tvrdí, že muž reagující na obnažená ňadra ženy podléhá „prapůvodním sexuálníím signálům lidského druhu“ (Tělo, s. 185), nebo když se v souvislosti s debatou o módě nošení korzetů uvádí, že stíhlý ženský pas „měl (a má) pro muže magickou přitazlivost“ (Tělo, s. 194).

Druhou výraznou diskrepanci mezi těmito kapitolami představuje způsob, jakým zde je, nebo naopak není tematizován vztah mezi genderovou a třídní diferencí. Názorně lze tento nesoulad ukázat na tom, jak tyto dvě kapitoly pojednávají téma „čistoty“. Zatímco v případě kapitoly o těle ženském je čistota pojímána úzce ve smyslu každodenní péče o očistu těla, v kapitole o těle mužském se problematika čistoty vztahuje k širším ideologickým strukturám (a mocenským hierarchiím) moderní společnosti. Čistota se totiž, jak ukazuje Hanulík (Tělo, s. 106–107), rozvíjela jako základní charakteristika buržoazní tělesnosti, utvářející sociální distinkce mezi tělesně „zdatným“, „čistým“ měšťan-

stvem a „zchoulostivělou“ aristokracií (a rovněž „nečistým“, „patologickým“ dělnictvem). Z kapitoly o ženském těle tak zcela vypadává kategorie třídy, která by umožnila rozlišovat mezi různými druhy femininit (měšťanská versus dělnická) a sledovat jejich vzájemné utváření právě s ohledem na tělo a tělesnost.

Obdobně v analýzách absentuje kategorie rasy, která se již podobně jako sociální třída rovněž dávno stala obvyklým analytickým instrumentem, užívaným v genderových analýzách těla a tělesnosti.² Jestliže Vladan Hanulík zmiňuje klasičtější práci R. W. Connella o koloniálním kontextu utváření moderní maskulinity,³ nelze v těchto souvislostech nezmínit „osvětovou misi“ (v obou knihách často citované) lékařky Anny Bayerové (1854–1924) a její kolegyně Bohuslavy Kockové (1854–1911), které v 90. letech 19. století působily jako „ženské lékařky“ v habsburskou monarchií okupované Bosně a Hercegovině. Jak ukázala Brigitte Fuchsová, „civilizační mise“ těchto českých lékařek mezi „orientální“ ženskou populací na Balkáně výrazně ovlivnila utváření buržoazní femininity a formulaci požadavků ženského emancipačního hnutí v Čechách konce 19. století.⁴

Obě kapitoly se rovněž výrazně odlišují v přístupu ke konceptu disciplinace těla, resp. donucovací moci sociálních norem, vpsujících se do individuálních mužských/ženských těl. Představa mužské/ženské tělesnosti jako produktu subjektivního osvojování a vtělování sociálních norem, uplatňovaná v současnosti především ve feministických výzkumech těla,⁵ je aplikována pouze v kapitole o těle mužském (tematizováno je zde například již zmiňované otužování, ale také tělesná cvičení, úprava vlasů a vousů a další). Oproti tomu dvě kapitoly věnované tělu ženskému jako by téma normativního utváření tělesnosti zcela ztrácely ze zřetele. Zvláště výrazně je to patrné na diskusi o oblékání, kosmetice a „zkrášlování“ těla. „Péče o sebe a vlastní půvaby“, která zcela zřejmě představuje

2 Srov. ANDREA GRIESEBNER, *Feministische Geschichtswissenschaft: Eine Einführung*, Wien 2012, zejména kapitoly *Gender als mehrfach relationale Kategorie*, resp. *Intersectionality*, s. 171–180. V této souvislosti by bylo rovněž třeba reflektovat knihu antropoložky Anny Laury Stoler, která podala kritické přehodnocení Foucaultových dějin sexuality právě s ohledem na kategorii rasy – ANN LAURA STOLER, *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*, Durham-London 1995.

3 RAEWYN CONNELL, *The Men and the Boys*, Berkeley-Los Angeles 2000.

4 BRIGITTE FUCHS, *Orientalizing Diseases: Austro-Hungarian Policies of "Race", Gender and Hygiene in Bosnia and Herzegovina, 1874–1914*, in: *Health, Hygiene and Eugenics in South-Eastern Europe in 1945*, (edd.) Christian Promitzer, Christian Trubeta Sevasti, Marius Turda, Budapest 2011, s. 83.

5 KATHLEEN LENON, *Feminist Perspectives on the Body*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (ed.) Edward N. Zalta, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/feminist-body/>.

jednu z technik (sebe)disciplinace ženy, zde poněkud překvapivě není interpretována v intencích nárůstu tlaku sociálních/genderových norem, ale je naopak spojována s nárůstem celkové emancipace ženy (Tělo, s. 186). Lenderová tudíž v kapitolách o ženském těle má příležitost propojit téma vzestupu biomoci a normalizace individuálních ženských těl, které by mohlo být produktivně analyzováno například prostřednictvím Foucaultovské koncepce sebedisciplinace jako určité formy biomocenské governmentality.⁶

Citované pasáže ukazují, že zřetelné limity knihy představuje právě způsob, jakým se v knize (ne)pracuje s koncepty normy a normality. Donucovací moc sociálních norem, dopadající nestejnou měrou na různé mocensky situované jedince a skupiny, zcela absentuje v analýzách tělesnosti ženské. V kapitole o maskulinitě je problematika vyjednávání ab/normality přidána spíše „na okraj“ prostřednictvím problematiky tzv. „anti-typů“ (do této kategorie jsou zařazeni Židé, homosexuálové a jedinci s různými druhy postižení), které dle Hanulíka negativně definovaly normativní buržoazní maskulinitu a představy o zdravém mužském těle (Tělo, s. 103–104). Právě pohled na to, jak byla ve společnosti 19. století vyjednávána hranice mezi normálním a abnormálním tělem a jaké mocenské diskurzy se s tímto vyjednáváním pojily, přitom představuje výzkumné pole, které by mohlo celý projekt dějin těla zásadním způsobem obohatit.

Pro inspiraci přitom není nutné chodit daleko. Odkázat lze na dnes již poměrně bohatý výzkum probíhající v rámci kritických studií „postižení“ (disability studies),⁷ který byl již v několika posledních letech uveden i do českého prostředí.⁸ V tomto přístupu, který sleduje utváření systému tělesné ne/způsobivosti jako určité diskurzivní formace utvářející sociální hierarchie prostřednictvím těla a tělesnosti, by bylo možné pojednat jako dominantní normativní tělesnost, resp. jako široké pole „nezpůsobivosti“, bez kterého by ideální normativní tělesnost vůbec nemohla být artikulována.⁹ Jak lze ukázat na řadě úspěšných projektů ze

6 Srov. *Foucault and the Government of Disability*, (ed.) SHELLEY LYNN TREMAIN, Michigan 2010.

7 *The Disability Studies Reader*, (ed.) LENNARD J. DAVIS, New York 2006; *Cultural Locations of Disability*, (edd.) SHARON L. SNYDER, DAVID T. MITCHELL, Chicago 2006; *Disability History. Konstruktion von Behinderung in der Geschichte: Eine Einführung*, (edd.) ELSEBETH BÖSL, ANNE KLEIN, ANNE WALDSCHMIDT, Bielefeld 2010.

8 Srov. především KATEŘINA KOLÁŘOVÁ, LUCIE STORCHOVÁ, „Tělesná jinakost“ jako kategorie historické analýzy (editorial), *Dějiny – teorie – kritika*, 2/2011, s. 183–188. Dále reprezentativní antologie textů z oboru disability studies: *Jinakost – Postižení – Kritika*. Společenské konstrukty nezpůsobivosti a hendikepu, (ed.) KATEŘINA KOLÁŘOVÁ, Praha 2012.

zahraničí,¹⁰ přístup disability studies by umožnil smysluplně rozvinout diskusi o normalizaci/medikalizaci společnosti na řadě úrovní, od utváření expertního vědění (kategorizací ab/normálního) po jeho aplikace prostřednictvím sociálních politik (například segregace lidí s postižením, vznik ústavů, eugenické politiky), resp. od subjektivního osvojování a vtělování norem konkrétními jedinci po kolektivní imaginace společenských těl, například zdravého a zdatného těla národa, jak se utvářelo v českém nacionálním hnutí v poslední třetině 19. století. Aplikací zmíněné perspektivy by se navíc zabránilo tomu, k čemu nyní oba knižní projekty nevyhnutelně tendují, totiž k určité reprodukci představy o „normální“ tělesnosti, která je ústředním předmětem zde navrhovaných dějin těla a tělesné/mentální „odlišnosti“, která je z toho projektu v zásadě vykázána do oblasti tzv. „speciálních“ disciplín.

Jak jsem se pokusil naznačit výše, dějiny těla představují do budoucna mimořádně atraktivní badatelské pole. Oběma recenzovaným publikacím náleží uznání za jeho zpřístupnění širšímu domácímu publiku. Nezbyvá než doufat, že se i do budoucna můžeme těšit na další kritické rozvíjení tohoto badatelského směru a na pokračující podnětnou debatu.

Filip Herza

9 Srov. ROSEMARIE GARLAND-THOMSON, *Začlenění kritické analýzy ne/způsoblosti jako cesta k proměně feministické teorie*, in: *Jinakost – Postižení – Kritika. Společenské konstrukty nezpůsoblosti a hendikepu*, s. 356–405.

10 Srov. například SUSAN SCHWEIK, *Ugly Laws: Disability in Public*, New York 2009. Srov. také jednotlivé příspěvky v *Disability History. Konstruktion von Behinderung in der Geschichte: Eine Einführung*.